

Т. С. Подорожна*

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ДЕФІНІЦІЙ

Надійним теоретичним фундаментом самопізнання науки, як переконливо підтверджує практика, може бути лише дослідження її понятійного апарату.

Проблема формування понятійного апарату іманентна будь-якій галузі знань, а особливо актуальна для юриспруденції. “Адже право загалом та одна з його провідних форм її закон — все більшою мірою стверджується як універсальний найефективніший регулятор усього невичерпного буття суспільних відносин ... Однак таким право стає не само по собі, а завдяки вдосконаленню ...”¹, — слушно зауважує вчена. Це обумовлено самою природою права, ефективність застосування котрого залежить від максимально точного викладення правових приписів.

Законодавче визначення понять привносить в правове регулювання велику ясність і точність, що являється особливо важливим в випадках, коли значення правових термінів не співпадає з їх повсякденним або доктринальним розумінням. Якість правової норми визначається як її змістом, так і її формою, тому нормативний припис повинен відповідати не тільки загальним закономірностям функціонування і розвитку суспільних відносин, але й правилам логіки та граматики.

Безсумнівно, законодавчі дефініції в системі права необхідні, але в яких випадках їх слід в неї вводити? Які вимоги висуваються до побудови визначень у законодавстві?

На дані питання можна відповісти, звернувшись до таких наук як логіка та лінгвістика. Так, багато авторів (Н. А. Власенко, Д. П. Горський, Т. В. Губаєва, К. Попа, А. Думітріу та інші) досліджують дефініції (в тому числі і законодавчі), використовуючи одночасно логічні і лінгвістичні засоби, прийоми, форми, правила². Вказаний підхід має глибоке історичне коріння. Так, вивчивши вклад Аристотеля, у формування і розвиток вчення про визначення, відомий румунський філософ Корнел Попа зробив висновок про те, що Аристотель “інтуїтивно відчув складну природу операції визначення”, котра розглядалася ним одночасно в логічному, “семантичному і синтаксичному аспектах”³.

Для того щоб більш ґрунтовніше розкрити дану проблему, необхідний комплексний, інтегративний підхід, що включає і формально-логічні, і лінгвістичні підстави для формування даного феномену. Оскільки однією статтею неможливо охопити усі аспекти даного питання, ми зупинимося на одному. Тому *основною метою* цього дослідження є комплексне визначення формально-логічних підстав для формування законодавчих дефініцій та з’ясування ролі цього феномену у законодавстві України.

Формально-логічний підхід являє собою сукупність логічних прийомів, способів, засобів, правил і операцій, за допомогою котрих розкривається зміст того чи іншого юридичного поняття, його суттєві ознаки і елементи. Законодавча дефініція є результатом даного процесу, що має відношення до думки.

Стосовно до кожного виду визначень встановлюються специфічні правила їх формулювання:

1. *Правило співрозмірності*, тобто об’єм поняття, що визначається, повинен бути рівний об’єму поняття, що його визначає, ці поняття повинні знаходитись у відношенні тотожності (якщо, наприклад, юридична відповідальність визначається як відповідальність за свої дії, то правило співрозмірності буде порушене, оскільки об’єм поняття, що його

© Подорожна Т. С., 2008

* викладач кафедри економічної теорії і права Інституту бізнесу і фінансів Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам’янець-Подільський)

¹ Гаврилюк Р. Законодавчі дефініції у праві: логіко-гносеологічні, політико-юридичні, морально-психологічні та практичні проблеми // Право України. — 2006. — № 11. — С. 153153.

² Баранов П. П. Логика для юристов / П. П. Баранов, В. И. Курбатов. — Ростов-на-Дону, 2002; Власенко Н. А. Язык права. — Иркутск, 1997; Горский Д. П. Определение. — М., 1974; Губаева Т. В. Язык и право. — М., 2003; Попа К. Теория определения. — М., 1976; Dumitriu A. Les conditions de la definitions. — International Logic. Review. Rassenda internationale di logica, № 1. Bologna, 1970.

³ Попа К. Указ. работа. — С. 34.

визначає, ширший об'єма поняття, що визначається). Сказане, звичайно, не означає, що законодавець по тексту використовує то одне, то інше: виконуючи функцію скорочення довгого описового висловлення, законодавче визначення не на шкоду ясності дозволяє вживати в законодавчому акті тільки короткій термін. Але будь-яка особа в процесі реалізації положень нормативно-правового акта може однаково використати і поняття, що визначається, і поняття, що визначає в одному і тому ж значенні. Співрозмірність або взаємозамінність впливає з того, що і поняття, що визначається, і поняття, що визначає, вживаються для позначення одного і того ж значення. Аристотель правильно вказував, що будь-яке визначення може бути розчленоване на два типи речення: “Dfd є Dfn” і “Dfn є Dfd”. Звідси випливає, що достатньо встановити, що два об'єкти не тотожні, щоб зробити висновок, що ні один з них не може слугувати визначенням іншого⁴. Іншими словами, немає ні одного індивідуального предмета чи виду, про котрий можна було б стверджувати як про поняття, що визначається, і не можна було б стверджувати як про поняття, що визначає, і навпаки.

2. *Правило повноти визначення.* Правило взаємозаміни безпосередньо пов'язане з вимогами повноти, оскільки тільки у повних визначеннях поняття, що визначається, завжди може бути замінене на поняття, що визначає. Ця вимога вперше була сформульована Г. Фреге: “Визначення є повним, якщо і тільки якщо, маючи визначення, ми можемо по будь-який довільно взятий предмет сказати чи підпадає він під поняття, що визначається”⁵. Тобто можна сказати, що об'єм кожного поняття повинен бути чітко визначений.

Навпаки, визначення можна вважати неповним, якщо воно не окреслює меж для предметів, що підпадають під поняття. По суті таке визначення не містить або містить не ті суттєві ознаки, за допомогою яких об'єм поняття, що визначається, стає чітко вираженим. Наприклад, у визначенні зброї, як предметів та пристроїв, що призначені для ураження живих цілей, кораблів, літаків (вертольотів) та інших об'єктів і не мають іншого призначення (п. 1.3 Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України⁶), ознака “призначення для ...” не дозволяє точно ідентифікувати ті чи інші предмети як зброю.

3. *В дефініції необхідно “перераховувати” не всі ознаки поняття, а лише найбільш важливі, основні,* що дозволяють відрізнити правовий об'єкт, що вивчається, від інших об'єктів, тобто здійснювати його специфікацію через формулювання його властивостей, засобів і способів побудови і вживання або формулювати значення знакового виразу, що знову вводиться, або уточнювати суть знакового виразу, який вже зафіксований у юридичній мові.

4. Визначення не повинно містити в собі кола чи тавтології — *правило заборони порочного кола (idem per idem)*, коли поняття, що визначає, повторює поняття, що визначається. Якщо натомість деякого складного опису (тобто терміну Dfn) вводиться новий термін (тобто Dfd), то кожний термін, що входить у склад складного опису, не може бути введений раніше чи пояснюватися пізніше через введений термін⁷. Так у визначеннях буде допущене порочне коло, якщо “А” визначається як “В”, а потім при визначенні однієї із складових “В” буде зроблене звернення до “А”. Тобто термін, що визначається та інші вирази, що виражені через цей термін, не повинні зустрічатися в понятті, що визначає. “В прогиглежному випадку, — відмічає Д. П. Горський, — виникає помилка, аналогічна порочному колу в доказовості, коли теореми, на основі котрих доказується дана теорема, включають і дану теорему (наприклад, в іншому формулюванні) або були доказані в свою чергу на основі цієї теореми”⁸.

⁴ Аристотель. Сочинения. — М, 1978. — С. 498.

⁵ Frege G. Grendgesetze der Arifmetik, begriffsschriftlich abgeleitet. — Bd I Jena, 1893. — S. 51 u.f. — S. 51.

⁶ Інструкція про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків і вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних засобів та заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України. Затверджено наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 21.10.2003 р., № 200. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 22.10.2003 р. за № 963/8284 // ОВУ. — 2003. — № 43. — Ст. 2287.

⁷ Горський Д. П. Указ. работа. — С. 117.

⁸ Там само.

Часто зустрічаються випадки тавтології у законодавстві. Тавтологія передбачає, що термін, що визначається, зустрічається безпосередньо у складі терміна, що визначає. Наприклад, у визначенні тютюнової суміші як різаного тютюну, заміників тютюну або промислово виготовленої за рецептурою суміші різних видів різаного тютюну чи його заміників, що використовуються для виготовлення тютюнових виробів. Термін, що визначається, отримав пояснення через нього самого, в результаті значення його не стало більш зрозумілим (ст. 1 Указу Президента України “Про державну монополію на виробництво та обіг алкоголю і тютюнової продукції”⁹).

5. *Визначення, як правило, не повинно бути заперечним* (вказуються ознаки, що належать посадовій особі, а не відсутні ознаки у неї). Дане правило полягає у тому, що введення нових юридичних дефініцій не повинно створювати колізій в теорії і практиці яких неможливо вирішити. Тобто не повинно бути заперечним кожне окреме визначення, що розглядається ізольовано від того контексту, в котрому воно зустрічається. Також не повинно виникати протиріч при розміщенні законодавчого визначення в тексті нормативно-правового акта. Перше означає, що із визначення не може бути виведено двох суджень, одне із яких є логічним запереченням іншого.

Існує ще й інший варіант правила незаперечення: в результаті додавання повноцінного (не заперечного) визначення до деякого нормативно-правового тексту. Тут можна відмітити дві ситуації: або дефектним може видатись визначення, що вводиться, і від нього слід відмовитись, або потрібно буде змінити сам текст, якщо визначення, що введене, детерміноване досвідом чи іншими розумними думками. Проте в останньому варіанті страждає не якість визначення, а текст, куди воно поміщене.

6. *Недопустиме визначення невідомого через невідоме*. Яскравим прикладом тому слугує дефініція пляжу: надводна частина намитих хвостів від місця їх скиду до урізу води у накопичувачі (п/п. 1.9.8 п. 1.9 Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідралічного вилучення та складування промислових відходів та хвостів¹⁰). Частина, що визначає, настільки не зрозуміла, що жоден пересічний громадянин просто не в змозі зрозуміти, що саме має законодавець на увазі. Це просто набір незрозумілих слів.

7. *Правило однозначності*. У формальній логіці як науці дане правило звучить так: “в межах теорії кожному поняттю, що визначає, повинен відповідати один термін, що визначає, що грає роль наукового терміна теорії, але не навпаки; так що кожному терміну, що визначається і грає роль наукового терміна теорії, може відповідати ряд термінів, що його визначають”¹¹. Той факт, що кожному терміну, що визначається, може відповідати багато термінів, що визначають його, означає, що синонімія виразів проявляється не тільки в тому, що термін, що визначається, тотожний терміну, що визначає (взаємозаміна), але і в тому, що для одного терміна, що визначається, можна побудувати багато інших виразів, що при цьому повинні бути тотожні між собою по їх об’єму.

Вказане правило має важливе значення для усунення з мови нормативно-правових актів явища омонімії¹², що виражається у змісті термінів з різним значенням. Так, наприклад, і в КК УРСР і в КПК УРСР використовувався один і той же термін “арешт”, але означав він різні поняття: якщо в одному випадку він визначається як міра покарання, то в другому випадку арешт являв собою вид покарання. Так само в КК України (ст. 25) термін “необережність” має чітко визначений зміст, означає один із видів необережної вини. Проте в деяких статтях КК України він використовується для позначення об’єктивної сторони злочину (“порушення правил поводження із зброєю” — ст. 414; “службова недбалість” — ст. 367). Все це може скласти проблему для правозастосувачів, оскільки можна зрозуміти, що дані злочини можуть коїтись тільки по необережності, виключаючи умисел.

⁹ Про державну монополію на виробництво та обіг алкоголю і тютюнової продукції: Указ Президента України від 28.06.1999 р., № 748/99 // ОВУ. — 1999. — № 27. — Ст. 1319 (не набрав чинності).

¹⁰ Методика обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідралічного вилучення та складування промислових відходів та хвостів. Затверджено Державного комітету України у справах містобудування і архітектури від 19.12.1995 р. № 252 (у редакції наказу Державного комітету України у справах містобудування і архітектури від 10.09.1996 р., № 165). [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0466-95>

¹¹ Горський Д. П. Указ. работа. — С. 23.

¹² **Омоніми** (від грецького *homos* — однаковий і *onyma* — ім’я), різні одиниці мови, але такі, що однаково звучать та пишуться (слова, морфеми та ін.) (Див.: Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт. — К.: Довіра, 2000. — С. 690).

Тому можна сказати, що наявність декількох значень у одного терміна є головною вадою при інтерпретації тексту. Вимога однозначності одночасно з усуненням омонімії сприяє установленню єдності законодавчої термінології: один термін — одне значення. Звичайно ідеальним варіантом було б використання у всіх нормативно-правових актах ідентичних дефініцій одного і того ж поняття. Проте аналіз діючого законодавства показує, що таких визначень практично не зустрічається навіть в межах однієї галузі права. В кожному наступному нормативно-правовому акті раніше створена дефініція або конкретизується, або просто змінюється її словесний вираз. Такі різні формулювання терміна, що визначає поняття, при збереженні змісту поняття і його об'єму є проявом правила однозначності і тому можуть вважатися нормою.

Дійсно, не всі визначення сформульовано вдало. Проте, трактуючи поняття у законі, у багатьох випадках вирішується питання про суттєві ознаки відповідного правового поняття, і це має важливе практичне значення, оскільки таке визначення робить сам законодавець. Саме тому, на нашу думку, значення законодавчих дефініцій полягає у тому, що вони, по-перше, усувають неясність нормативно-правових актів; по-друге, виключають можливість різного тлумачення змісту поняття при подальшій реалізації приписів; по-третє, підвищують ступінь формалізації законодавства; і по-четверте, забезпечують смислову повноту правових приписів, цілісність правового регулювання, економію правової норми. Така система принципів, які б виконували керуючу функцію при конструюванні тексту дефініцій, дасть можливість законодавцю чітко бачити перспективну суть конструкції поняття, що будується, і стане опорою для творчої роботи. А наявність науково розроблених і системно упорядкованих вимог до дефініцій, що об'єктивовані у законодавстві, безумовно, є позитивним явищем у теорії права, навіть не зважаючи на безспірний характер окремих аспектів їх існування. Бо "створення законів справа чисто творча, і, як будь-який творчий процес, передбачає серйозне і відповідальне до себе відношення"¹³.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою економічної теорії і права
Інституту бізнесу і фінансів Подільського державного аграрно-технічного
університету (протокол № 7 від 25 лютого 2008 року)*

¹³ Керимов Д. А. Законодательная техника: Научн.-метод. и учебн. пособ. — М, 1998. — С. 16.